

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 років У ВИСВІТЛЕННІ МЕМУАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

На основі мемуарної літератури розглядаються зміни ідеології селянства Наддніпрянщини – від цезаризму до вітання республіканської перспективи, від старої общини до ідеалу соціалістичного суспільства, матеріальним базисом якого була б спільна власність на землю. Також аналізуються селянське розуміння справедливості і участі в революційній боротьбі.

Ключові слова: селянство, революція, мемуаристика аграрників, націоналізація, монархія, цезаризм.

Мемуаристика дає багатий матеріал для осмислення подій, процесів та явищ революційного селянського руху. Деякі узагальнення і пропозиції, зроблені авторами спогадів, примушують коректувати концепцію наукового дослідження та бачення минулого відповідно до реалій. Це стосується не лише фактичного матеріалу та світоглядного дослідницького підходу до нього, але й проблеми селянської ментальності, рівня політичної та правової свідомості землеробів, зростання громадянської свідомості тощо. Все це дозволяє відійти від застарілого бачення селянського руху радянської історіографії, що сформувалося як симбіоз некритичної оцінки документальних (передусім, поліцейських) джерел та ленінського бачення революційного руху, участі в ньому різних класів та партій, що визнавався в СРСР аксіомою. Отже вдумливе прочитання мемуарної літератури може стати підмурком оновленої концепції селянського руху.

У вітчизняній історіографії, на жаль, історико-революційна мемуаристика не підлягала серйозному історіографічному аналізу, тим більше в межах виділеної нами теми, тож ми обмежимося загальним баченням спогадів аграрників (учасників та очевидців селянського руху) вітчизняною історичною наукою на головних етапах її розвитку від 1920-х років до сьогодення.

Значний науковий інтерес до мемуарів аграрників виник в 1920-ті роки, коли побачила світ низка збірок статей і спогадів, присвячених селянському рухові на Наддніпрянщині у 1902 і 1905–1907 рр. Мемуари українських авторів публікувалися в історико-революційних журналах «Літопис революції», «Пролетарська революція», «Каторга та заслання» і «Червоний архів», а також в окремих збірниках разом із статтями. Власне, початок історіографії революційної мемуаристики поклали відгуки та рецензії на збірники спогадів та статей, які виходили вслід за друком споминів. Переважно, вони мали упереджений характер і піддавали авторів гострій критиці за формальними та ідеологічними ознаками, визнавали їх твори «сирими» або такими, що не мають «політичної обробки». Себто, таврували мемуаристів за плюралізм думок, який у перше десятиліття радянської влади був можливим в межах загальної лівої спрямованості матеріалів. Для нас ідеологічна «необробка» матеріалів лише підвищує їхню цінність, дає можливість заглянути в минуле без цензора¹.

У повоєнний період в історичній літературі мемуаристика, якщо і згадувалася в огляді джерел та літератури, то лише проходом без будь-якого аналізу. Наприклад, М. Лещенко в першій своїй монографії «Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр.» (1955) не додав до дисертаційного тексту, що ліг в основу роботи, мемуарні джерела, хоча в подальшому ратував за їх використання².

Більш уважно до мемуаристики віднеслася Н. Комаренко, котра в своїй монографії, присвяченій «Літопису революції», не оминула спомини. Однак до спогадів аграрників авторка

віднеслася схематично, не піддаючи глибокому аналізу зміст творів і фактично розкритикувала їх за вільнотворство авторів³.

Сучасний етап історіографії мемуаристики аграрників представлений, передусім, дисертаційними роботами С. Євсеєнка, О. Герасименка, В. Магася, В. Милька. Зокрема, О. Герасименко в своїй дисертації вибірково описала використані нею мемуарні джерела і підвела підсумок, що останні є важливими для вивчення ментальності народних мас. Це дозволяє деталізувати історичні події, не зафіксовані в інших джерелах⁴. В. Магась відзначив, що мемуари є цінним матеріалом для розуміння атмосфери епохи, а також психологічної і ціннісно-мотиваційної складової світогляду учасників революційного руху⁵. На неформальні ознаки мемуаристики звернув увагу також В. Милько. Специфіка спогадів, на його думку, полягає у тому, що вони характеризуються наративністю стилю, авторським суб'єктивізмом, відображенням індивідуальних політичних поглядів, симпатій та антипатій⁶. Загалом, суб'єктивність, як властивість спогадів, таврована багатьма істориками минулого, сьогодні, навпаки, сприймається як цінність, оскільки наповнює джерело і час, який воно презентує, живими картинами минулого, переживаннями, себто відтворює психологію епохи, відтінки мислення та почуттів поколінь, не заперечуючи при цьому фактологічну цінність мемуарів. Це особливо важливе в контексті обраної нами теми, що вимагає глибинне, «між рядків» подивитися на духовні та когнітивні зміни психології селянства, його соціальної спрямованості. Крім того, обрана тема потребує наголосу на те, що не обов'язково відноситься до світу формалізованих знань. Звідси постає мета статті – крізь призму мемуарного бачення охарактеризувати соціально-політичний світогляд селянства в умовах революції та його динаміку.

Знайомство зі спогадами дозволяє розширити наше уявлення, передусім, про політичне світосприйняття селянства, саме в питаннях його ставлення до інституту монархії, ступені руйнації віри в святість та непорушність самодержавства. Хоча революційні зміни у суспільстві початку ХХ ст. похитнули монолітне духовне єднання царя та його «дітей», передусім, селянства, говорити про викорінення цезаризму в трудящих прошарках населення, навіть у вирішальний період революції, не приходиться. Для початкового періоду Першої російської революції (ПРР) селяни здебільшого по-старинці продовжували свої біди ототожнювали з чиновниками та поліцією, але диференціювали їх від інституту монархії. Про цю дивну ворожість селян до влади й їхню приязність до «напівмістичного царя» писав лідер есерів В. Чернов, вбачаючи в селян «дитячу наївність довіряти всім та кожному та доручати власну долю в чужі руки»⁷. Мабуть найбільш чітко загальні настрої тодішнього українського селянства виразив у 1913 р. сумський публіцист Белоруссов, який згадував, що у 1905 році сумські революціонери вимушені були оминати питання про майбутній політичний устрій держави і це при тому, що в регіоні більшість сільських районів визнавало владу лише повітового комітету Всеросійського селянського союзу (ВСС). «У половині сіл неможна навіть було піднімати питання про царя, тим більше неможна було його відкидати. Там де про царя говорити було можна, приходилося часто давати непевні, ухильні відповіді: Установчі збори, мов, розсудять»⁸.

Збереження монархізму в поглядах селян зафіксували колишні діячі селянського руху М. Сердюк, А. Щербак, соціалісти К. Єршов, С. Немзер і О. Черкунов, а також представники демократичної інтелігенції. Зокрема, Єршов для ілюстрації ідеологічних поглядів селянства Донбасу наводив спогади учасника робітничого повстання Коняхіна, який описав політичні розмови революційних робітників та селянства: «коли їм (селянам – Д. К.) кажуть, що треба одібрати землю у поміщиків, це їм дуже подобалось, але коли справа стосувалась «геть царя», то вони якось оступалися з незадоволенням – «а як ми будемо без царя?»⁹.

Навіть в розпал революції, коли селяни підтримували гасла лівих партій, питання суверенітету глави держави нерідко схилялося в бік традиційних цезаристських почуттів, що немало дивувало революціонерів. Немзер згадував, як на Полтавщині селяни порою зустрічали агітаторів з питанням чи не цар вас до нас нишком послав «відвідати мужицьке горе»?¹⁰. На Полтавщині сільські громади у виразах про приєднання до Селянського союзу, вітаючи його програму, що передбачала скликання Установчих зборів, впровадження демократичних свобод і ряду цілком соціалістичних заходів в галузі економіки, одночасно прямо наполягали, щоб «цар залишився»¹¹. Подібна реакція викликала природне бажання багатьох революціонерів зіграти на монархічних почуттях селян. Це, зокрема, підтверджував

колишній керівник Херсонського губернського комітету селянських організацій РСДРП Черкунов: конфірмація Миколою II «Маніфесту 17 жовтня» використовувалася одеськими есдеками як агітаційний аргумент в бесідах із селянами, які з повагою ставилися до «царських паперів»¹². У протилежному випадку на агітаторів могли чекати неприємності. Зокрема, один із лідерів ВСС В. Мазуренко описував як загрозливу для свого життя ситуацію, коли членів РУП в лоб спитали на окружному донецькому з'їзді землевласників та селян «куди ви царя у вироку поділи?» Українським соціалістам прийшлося ухилитися від відповіді аби не втратити прихильність селян та не бути розтерзаними своїми розлюченими противниками¹³. Коли ж вороги царя не приховували своїх намірів скинути монархію, їх могла настигнути і зовсім сувора народна кара, як це спостерігалось під час подій у Ніжині, де вслід за велелюдними мітингами «днів свобод» у жовтні 1905 року почалися погроми євреїв та інтелігенції. Апофеозом селянської розправи над революційною молоддю став примус побитих студентів принести клятву на вірність цареві на колінах в грязі перед портретом Миколи II¹⁴.

Загалом прибічники монархії широко використовували селянський цезаризм для боротьби з революцією. Публіцист «Руського багатства» Р. Оленін як показову описав ситуацію, коли голова полтавської повітової земської управи Є. Ганько перед голосуванням питання про установчі збори на нараді селян при управі раптом заявив: знайте, що установчі збори можуть встановити республіку. Схвильовані цим повідомленням селяни вмить відмовилися від попередньої резолюції¹⁵.

Наведених нами прикладів за умов зрозумілої відсутності соціологічних даних достатньо, щоб зробити висновок про переважання монархічних поглядів в селянстві, попри готовність до активної участі в політичному житті держави. При цьому селянський цезаризм не був позбавлений прагматичних ноток. У свідомості селянства з монархом пов'язувалася економічна стабільність суспільства. «Як можна без царя, а хто тоді гроші друкувати буде?» – щиро дивувалися селяни перспективі розмежування реальної влади монарха та народного представництва на користь останнього. «Приходилося пояснювати, що на землі є республіки, де нема ані царя, ані короля, а «гроші» все одне карбують», – пригадував Щербак. Але навіть після пояснень останньому приходилося звертатися до авторитету монарха аби згуртувати селян довкола соціальних завдань та просунути в селянське середовище ідею Установчих зборів, здатних вирішити болюче аграрне питання та ліквідувати кричущі правові наслідки кріпацтва¹⁶. З тим самим зіштовхувався Сердюк, соратник Щербака: «Державний устрій без царя – все це для разючої більшості здавалося неможливим»¹⁷.

Монархізм сільських обивателів, однак, вже не вписувався в формулу «самодержав'я, православія, народність», оскільки селяни вимагали представницької форми правління. Частина з них йшла далі – заперечувала верховенство монарха, піддавала жорсткій критиці його дії. Так, І. Пороскун у своїх спогадах цитував висловлювання одного з селянських ватажків, підтримане рештою під час страйку у Хотинському маєтку Сумського повіту. Той, будучи обуреним намаганням частини наймитів вигнати прийшлих робітників, назвав їх «посібниками *кривавого* Миколи II, який розстріляв тисячі таких же пролетарів 9-го січня» (курсив наш)¹⁸. Звичайно, зробити таку відверту промову можна було лише розраховуючи на підтримку публіки. Провісники антимонархічних почуттів з'являлися і в інших регіонах, де існували сильні революційні організації селянства. Зокрема, один з керівників Сорочинської республіки Г. Муха відзначав, що серед його односельців монархічні ілюзії ще до трагічних подій грудня 1905 року розвіялися зовсім¹⁹. Навіть по завершенню революції антиурядові настрої українського селянства, розчарування у владі зберігалися попри здійснені нею поступки. Зокрема, українському журналісту С. Буді влітку 1907 р. селяни с. Баришівка Переяславського повіту скаржилися на те, як «скрізь нишпорять «лушні» (поліція) і як страшно на селі слово сказати». З цього вони робили висновок, що цар «обдурив нас із маніфестом»²⁰.

Залучення селян до активної революційної боротьби, звісно, трансформувало їх політичні погляди, вело до подальшої радикалізації вимог. «Ненавидимо царя, поміщиків та капіталістів, усіма силами будемо воліти знищення ладу, що дає жити багатіям і примушує вмирати від голоду селян та робітників», – відверто писали у вироку мешканці с. Обтово на Кролевеччині²¹. Пижов змалював яскравими фарбами рішучість сорочинських селян боронити здобуту свободу, їхню ненависть до начальства²².

На користь того, що протести проти авторитаризму царату поступово переходили в заперечення самої ідеї монархії, вказує ще одне важливе джерело вивчення психології селянства періоду ПРР – вироки. Радянський історик Р. Ганелін, досліджуючи комплекс селянських петицій 1905 р., дійшов висновку, що здійснення завітних мрій селянами пов'язувалось не з монаршою ласкою, а з представницьким органом, що прямо вказувало на корозію монархічної ідеології. Цезаризм набував чисто формального характеру. Крізь монархічну фразеологію селян проглядалися елементи революційної свідомості. Як приклад, автор посилається на вирок селян с. Бобриці Канівського повіту, які відверто шантажували царя погрозою смуту, якщо він не дасть їм землі²³. Подібна загроза звучить і у вірші молодого українського селянина, цитованого російською есеркою Т. Алексеєвою (російською мовою):

Ой, ты, батюшка Царь-отец!
 Не веди нас как овец.
 А дай ты нам ученье
 И народное просвещение.
 А то какие же мы твои дети
 Коль голодны, не одеты.
 Не будем тебе налоги платить,
 Твою царскую службу служить.
 Как возьмем оружие крепко,
 То станет начальство редко.
 Теперь пришли те годы,
 Что народу до свободы²⁴.

Ця селянська поезія наявне демонструє злам патерналістської психології селянства, яке вже не визнає «батьківства» монарха і вітає появу його альтернативи – «свободи». Вважаємо, що приклади наростання республіканських настроїв в селянському середовищі були найсильнішими саме там, де існували міцні осередки Селянського союзу та інших лівих організацій, які займалися політичним вишколом селян. Проте, локальність «селянських республік» (Покошицької, Сумської, Гадяцької, Сорочинської та ін.), короткочасність їхнього існування, слабкий зв'язок революційних партій з селянством, який переривався з репресіями проти лівих, розмах чорносотенної пропаганди, починаючи від 1906 року, зумовлювали нестійкість республіканських і конституційних настроїв, консервували традиційні монархічні погляди.

У спогадах зустрічається оцінка й економічного світогляду селянства. Більшість мемуаристів погоджуються, що для селян найприйнятнішою була вимога націоналізації землі. Так, колишній член Одеського комітету РСДРП Б. Ельцин констатував, що селянство Одеської губернії в цілому одностайно солідаризувалося з міськими робітниками та разом виступало за відібрання землі в поміщиків²⁵. Конотопський есдек С. Сова-Степняк це пояснював, як не дивне, саме переважанням в українських губерніях подвірного землекористування, яке не заважало популярності поглядів про те, що «земля Божа»²⁶. Загалом, земельне питання, яке порушувалося опозицією, відігравало мобілізуючу роль – там, де заводилася розмова про «землицю», завжди з'являлися юрби схвильованих селян. А. Овчаренко та А. Щербак згадували, що коли на засіданнях Сумського сільськогосподарського товариства почалися розмови про наділення селян землею, це одразу привернуло увагу великої кількості землеробів. Внаслідок цього зібрання товариства почали перетворюватися на велелюдні мітинги²⁷.

Рідше мемуаристи згадували теологічні дискусії із селянами. «Куди Бога дівати?» – питання, яке вони задавали агітаторам, нерідко заганяло останніх у тісний кут. Щербак згадував, що не розгубився і не тільки не заперечив буття Творця, але й використав релігійні почуття селян з метою пропаганди соціалістичних ідей. В цьому йому допомогли власні пошуки Бога: певний час Щербак знаходився під впливом толстовства; протягом 1896–1897 рр. жив в «інтелігентній комуні» Братський Хутір (Лиса Гора) у Чорноморському окрузі. А його учитель Л. Толстой в одному з листів навіть визнавав, що полюбив Щербака, як свого послідовника²⁸. Звернувшись до свого сектантського досвіду, Щербак склав біблійною мовою «Заповіти Отця», де «білими віршами» проповідував політичні свободи. Вони, зауважував мемуарист, справляли велике враження на селян²⁹.

Усвідомлення селянами свого правового безправ'я теж знаходило місце в мемуаристиці. «Тяжке дитинство, служба у волості, де щоденно бачив тяжку долю бідняка-селянина, знущання пристава над селянством, заборона організувати будь-яку книгозбірню, – ділився своїми враження про передреволюційне минуле сумський селянин Овчаренко, – все це змінило мій світогляд, породило зненависть до царату»³⁰. Гарною ілюстрацією того як селяни сприймали несправедливість є наведені у споминах Буди вірші одного селянина. В них критика безправ'я і безпорадності хліборобів подавалася з точки зору християнської етики (уривок, автентичність збережена):

А як Сус Христос учив, того й низ гадають,
А з нас шкуру диручи, й Христа споминають
Бо при спомину Христа, як піп споминає,
Дереться шкура товста, та ніхто нізнає.

До віршів додавалася ілюстрація, на якій було зображене осіб привілейованих станів та куркулів у сонячному сяйві, тоді як чернь, загнана поліцейськими шаблями та висп'ятками у п'їтму за завісу. Малюнок іронічно був озаглавлений «Свобода»³¹.

Невдоволення матеріальним і правовим становищем породжувало суспільно-політичну активність і наростання революційних настроїв селян, що й відзначили мемуаристи. Священик церкви с. Обтове Кролевецького повіту Є. Доброжанський у лютому 1905 р. записав у своєму щоденнику, що з повідомленням про виступи робітників у великих промислових центрах в народі почалося «ремствування і невдоволення, відчувалося, що сильна гроза повисла над країною»³². Автор спогадів про селянські заворушення у Нечаянській волості на Херсонщині П. Ходченко стверджував, що для підняття селянства до виступу було досить повідомлень про революційні виступи. Скрутне становище землеробів саме штовхало їх до готовності підтримати гасла революції, «хвиля якої наповнила повітря»³³. Такою звісткою для селян Катеринославщини, згадував один з керівників селянського руху в губернії Є. Строменко, стало повідомлення про повстання на панцернику «Потьомкін». «Оце треба нам зробити із своїми поміщиками, що зробили потемкінці із своїми адміралами та офіцерами», – казали місцеві селяни³⁴. Очевидиця селянських виступів 1905 року С. Гончарська писала, що достатньо було зібрати селян і проголосити палку промову, як селяни готові були брати в руки вили і йти до поміщицьких комор забирати харчові запаси, громити й палити поміщицьке майно³⁵.

Всі ці картини мали ще доволі локальний характер. Справжнє масове революційне піднесення спостерігалось вже після проголошення Маніфесту 17 жовтня. Тоді на Конотопщині, за свідченням Степняка, в осінні дні 1905 року «революційність селян всього повіту росла не по днях, а по годинах»³⁶. Найкращим свідченням готовності частини селянства зануритися в революційну боротьбу є їхнє власне вираження почуттів. Зокрема, патетика вірша Сердюка «Предранкова доба» вирізняється політичною свідомістю революціонера, розчарованого мирними засобами боротьби (автентичність збережена):

Столітня боротьба підпільними листками,
Безліч загублених серед пекельних мук!...
Ні! треба битися озброєно з катями,
Потрібно вибухів гвинтівок та шаблук³⁷.

Готовність селян вступити на шлях політичної боротьби пояснювала ту легкість, з якою нерідко вдавалося членам опозиційних партій їх загітувати та повести за собою. «Вербування нам вдавалося легко, – згадував «Немо»... – при вмілому підході, живучи поряд з ними (селянами – Д. К.), обговорюючи свій побут, прочитуючи прокламації, легко переконували селян у необхідності організації для боротьби зі своїми гнобителями»³⁸. Селянин с. Велика Чернещина Д. Савченко пригадував, що після виступу на сільському майдані оратору з Сум, «почувалося, що вся могутня маса селянської людності за одне з нами й треба їй тільки доброго організатора, щоб вона стала грізною революційною силою»³⁹. Алексеєва пригадувала, що молодих селян за живе чіпляли розповіді про гнітюче соціальне життя в Росії,

про боротьбу революціонерів та переслідування їх владою. Один із них визнавався (орфографія збережена): «як я який день не прочитаю прокламацію, то так наче я не їв або Богу не молився. І світ мені не мілий і жити не хочетця»⁴⁰. Такі хлопці швидко приступали до діла – шукали парубків-однодумців, агітували односельців, підбурювали їх до страйків або протиправних дій. Водночас деякі автори скептично розцінювали революційний потенціал села, вказували на політичні розбіжності всередині селянства⁴¹.

Документальні джерела, попри своє фактологічне значення, не здатні відтворити з максимальною повнотою події минулого, залишаючи осторонь психологію індивіда та мас, без чого важко уявити вірну картину минулого. Мемуари як раз є чудовим свідченням епохи, що насичують історію живим началом думки та переживань сучасника, а принадно до теми селянського руху початку XX ст. стають важливим інформативним джерелом політичної та соціальної свідомості селянства, розворушеного революцією. Мемуарна література виявляє певну полярність поглядів авторів на актуальність консерватизму в світогляді селянства. Зокрема, спогади частини аграрників доводять, що монархізм залишався основою державницького мислення селянства. Водночас динаміка і насиченість бурхливого громадського життя 1900-х років сприяла поступовій руйнації цезаризму і переходу селян на конституційні начала, відкривала шлях до формування громадянського суспільства, для будівництва якого через свої організації, передусім, Селянський союз, долучалось аграрне населення країни – прочитуємо в ряді мемуарних творів. Враховуючи географічну обмеженість споминів, можемо зробити висновок про різні ступені сприйняття монархії в регіонах. Крім того, реставрації монархічних почуттів сприяла поразка революції.

В основі економічного мислення лежала ідея про те, що «земля Божа», себто націоналізації земельної власності, «трудової справедливості», яка передбачала винагороду селянина за результатами його власної праці. Перегородою до свого соціального ідеалу селянство вважало бюрократію, діючу правову систему, відсутність народного представництва. Тож за умов змички з лівими партіями воно жваво підтримувало демократичні завдання революції і поволі революціонізувалося саме. Готовність до боротьби, до самопожертви частини селянства свідчили про зростання громадянських почуттів та готовність селян стати активним членом громадянського суспільства, яке народжувалося.

Мемуари аграрників є інформативним комплексом літератури, який у поєднанні з іншими джерелами, передусім, виробками, допоможе найповніше відтворити світ селянської психології в контексті політичного часу. Перспективними в даному плані вважаємо дослідження рівню впливовості партій, які провадили агітаційну роботу на селі, відгуку селянства на урядові заходи та заклики церкви.

¹ Гершбейн О. «1905 рік на Сумщині». Збірник. Вид-во м. Суми. 1930 р. // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 198–201; М. И. 1905 г. на Конотопщине // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 201–202; М. И. 1905 год на Полтавщине // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 212–213.

² Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955. – 231 с.

³ Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: Історіографічний нарис. – К., 1970. – 172 с.

⁴ Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні. (1900 – лютий 1917 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2007. – С. 45–48.

⁵ Магась В. О. Всеросійський селянський союз в Україні у 1905–1907 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 38–42.

⁶ Милько В. І. Участь депутатів українських губерній і міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): Дис... канд. іст. наук. – К., 2012. – С. 39.

⁷ Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905 – 1920. – М., 2007. – С. 143.

⁸ Белоруссов. Тень, выступающая из тумана // Сумской вестник. – 10.08.1917. – С. 1.

⁹ Ершов К. Г. Грудневе збройне повстання в Донбасі // Літопис революції. – 1930. – № 6. – С. 191.

¹⁰ Немзер С. Наша работа в деревне // 1905 год на Полтавщине. Сборник. – Полтава, 1925. – С. 86.

¹¹ Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция. К характеристике освободительного движения в Малороссии //

Русское богатство. – 1907. – № 2. – С. 152.

¹² Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний) // Каторга и ссылка. – 1925. – № 3. – С. 38.

¹³ Мазуренко В. Наше село в 1905 году // Пролетарская революция. – 1925. – № 2. – С. 37.

¹⁴ Нежинская революция и контрреволюция (18–24 октября 1905 г.) // Исторический вестник. – 1906. – № CIV. – С. 177.

¹⁵ Оленин Р. Вказ. праця. – С. 158.

¹⁶ Щербак А. 1905 год в Сумском уезде // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. – Суми, 1930. – С. 131–133.

¹⁷ Сердюк М. До 25-річчя 1905 року (Спогади про революційні події на Сумщині) // 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. – Суми, 1930. – С. 56.

¹⁸ Порожун І. Спогади про 1905 рік // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. – Суми, 1930. – С. 97.

¹⁹ Муха Г. Как произошли сорочинские события // 1905 г. на Полтавщине. – Полтава, 1925. – С. 91.

²⁰ Буда С. З селянських настроїв по революції 1905 року (Сторінка зі споминів) // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 149.

²¹ Сенченко И. А. Крестьянский революционный кружок в селе Обтово // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. – Конотоп, 1925. – С. 66–67.

²² Пыжов Н. Сорочинское крестьянское восстание 1905 г. Воспоминания руководителя восстания. – М., 1929. – С. 126–130.

²³ Ганелин Р. Петиции по указу 18 февраля 1905 г. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1989. – Вып. XIX. – С. 129–130.

²⁴ Алексеева Т. Среди крестьян // Русское богатство. – 1907. – № 3. – С. 186.

²⁵ Эльцин Б. Работа среди крестьян // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. – Одесса, 1925. – С. 68.

²⁶ Сова-Степняк С. А. «Пятый» год // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. – Конотоп, 1925. – С. 26–42.

²⁷ Кудінов Д. Революційна діяльність Сумського сільськогосподарського товариства у розгортанні селянського руху в Харківській губернії навесні-влітку 1905 року // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 69–76; Овчаренко А. Спогади про революцію 1905 року на Сумщині // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. – Суми, 1930. – С. 81; Щербак А. Вказ. праця. – С. 133.

²⁸ Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. – М., 1954. – Т. 70: Письма, 1897. – С. 123.

²⁹ Щербак А. Вказ. праця – С. 131.

³⁰ Овчаренко А. Вказ. праця. – С. 81.

³¹ Буда С. З селянських настроїв по революції 1905 року (Сторінка зі споминів) // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 149–150.

³² Доброжанский Е. Из церковной летописи с. Обтово // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. – Конотоп, 1925. – С. 69.

³³ Ходченко П. 1905 рік в с. Нечаяному // 1905 год на Николаевщине (Хроника, статьи, материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине). – Николаев, 1925. – С. 334.

³⁴ Когон Э. Крестьянское движение в Екатеринославском уезде в 1905 г. (К истории первой революции на Екатеринославщине) // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 184.

³⁵ Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні. (1900 – лютий 1917 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2007. – С. 47–48.

³⁶ Сова-Степняк С. А. Вказ. праця. – С. 42.

³⁷ Сердюк М. Вказ. праця. – С. 69.

³⁸ Когон Э. Из истории селянского движения на Екатеринославщине накануне 1905 года // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С. 113.

³⁹ Савченко Д. М. Моя участь у революції 1905 року // 1905 рік на Сумщині. – Суми, 1930. – С. 100.

⁴⁰ Алексеева Т. Среди крестьян // Русское богатство. – 1907. – № 3. – С. 185.

⁴¹ Ершов К. Г. Грудневе збройне повстання в Донбасі // Літопис революції. – 1930. – № 6. – С. 191; Немзер С. Наша работа в деревне // 1905 год на Полтавщине. Сборник. – Полтава, 1925. – С. 87; Сова-Степняк С. А. Вказ. праця. – С. 40.

На основе мемуарной литературы рассматриваются изменения идеологии крестьянства Надднепрянщины – от цезаризма до приветствия республиканской перспективы, от старой общины к идеалу социалистического общества, материальным базисом которого являлась бы общественная собственность на землю. Также анализируется крестьянское понимание справедливости и участия в революционной борьбе.

Ключевые слова: крестьянство, революция, мемуаристика аграрников, национализация, монархия, цезаризм.

The changes in ideology of Dnieper River peasants – from caesarism to the greetings republic perspective, from outdated community to the socialist society ideals, the material base of which was communal property on land, are studied on the base of memorial literature. Furthermore, peasants understanding of justice and participation in revolutionary struggle are analyzed.

Keywords: peasantry, revolution, agrarians memoiristics, nationalization, monarchy, caesarism.